

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. Д. ЛЕВОНЯН

АРМЯНСКАЯ КНИГА

И

ИСКУССТВО КНИГОПЕЧАТАНИЯ

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР
С НАЧАЛА ДО XX ВЕКА**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ
АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН

НАУК

1946

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ

ԵՒ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԸ

ՀՍՍՌ
ԵՐԵՎԱՆ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
1946

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
Նախագահության կարգադրությամբ.
Պրեզիդենտ ակադ. ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Յուրաքանչյուր ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կյանքը բնականորեն կապված է լինում աշխարհագրական այն վայրի հետ, որը կրում է նույն այդ ժողովրդի անունը և ուր, դարեր շարունակ, ապրել է տվյալ էթնիկական կազմության մեծամասնությունը և աշխատել, ստեղծագործել է, հետագա դարերին, ժառանգություն թողնելով ուրույն կուլտուրական արժեքներ: Ըստ երևույթին ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող, եթե ասում ենք ռուսական կուլ-տուրա, այդ կուլտուրան աճել և ծաղկել է Ռուսաստանում, վրացականը՝ Վրաստանում, բայց հայ ժողովրդի վերաբերմամբ պատմության անիվը մի քիչ այլ կերպ է ընթացել. *Հայաստանի* կուլտուրա և *հայկական* կուլտուրա հասկացողությունները ամեն դեպքում և լիովին չեն համընկնում: Հա-յաստանում կան նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ, որոնք հայկական չեն, և հակառակը՝ հայ կուլտուրական խոշոր արժեքներ կան, որոնք ստեղծագործվել են հայրենիքից դուրս, ուրիշ երկրներում, այսպես ասած՝ «հայ գաղութներում»: Միջին դարերից սկսած հայ բնաշխարհի քաղաքական ծանր և դժնդակ իրադարձությունների պատճառով ազգաբնակչության խոշոր զանգվածներ թողել են հայրենիքը և գաղթել մոտակա կամ հեռավոր երկրներ, հաստատվել այն տեղերում, ստեղծել են իրենց տնտեսական-հասարակական և մտավոր կյանքը, իրենց արվեստը, գրականությունը: Եվ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես այդ «գաղթականները» ուր էլ որ գնացել են, չեն կտրվել մայրենի կուլտուրայից, դպրոց և տպարան են հիմնել, գրքեր ու լրագրեր հրատարակել: Ուրեմն զարմանալի չպետք է թվա, որ առաջին հայերեն գրքերը տպագրվել են Իտալիայում, առաջին հայ պարբերականը լույս է տեսել հեռավոր Հնդկաստանում: Սակայն կար մի ընդհանուր կապ այդ գաղութների և բնաշխարհի միջև, դա *հայերեն լեզուն էր*, մեկ էլ *հայրենիքի*

վերածնության գաղափարը: Դարերով ճնշված, դարերով արյունաքամ եղած հայ ժողովուրդն ուներ մի նվիրական իղձ, թե կգա մի օր, երբ Հայաստանը կազատվի միջնադարյան խավարից և օտար բռնակալությունից, երբ երկրի ստեղծագործող ուժերն այլևս ազատ կզգան նոր արժեքներ ստեղծելու հողի և շինարար աշխատանքի հետ կապված ժողովրդի ծոցում ու այլևս պետք չի լինի երկիր ներմուծել գաղութների ջերմոցային կուլտուրաները: Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռևոլուցիան բերեց այդ ցանկալի օրը հայ ժողովրդի համար՝ Հայաստանում: Հայ ժողովուրդը ներկայումս իր հարազատ միջավայրում աննախընթաց կերպով ծաղկեցնում է երկրի տնտեսականի հետ մաս կուլտուրական կյանքը: Ահա քսանհինգ տարի է, ինչ նա հաստատուն կերպով կերտում է իր տեղական, իր հայրենի, ձևով ազգային բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրան:

ՄՈՒՋԱԲԱՆ

իրք ասելով սովորաբար ընդունված է հասկանալ տպագրված գիրքը, մինչդեռ հայտնի է, որ գրքեր գոյություն են ունեցել ու այդպես կոչվել և տպագրության գյուտից առաջ ձեռագիր վիճակում, ինչպես ուրիշ կուլտուրական ազգերի, այնպես էլ Հայոց մեջ, նրանք գրվել են, ձևավորվել, նկարագարողվել ու կազմվել, պահվելով «գրոց արկղներում» և գրադարաններում: Մենք մեր պատմական տեսությունն այսպիսով սկսում ենք ձեռագիր գրքերից, հասցնում մինչև տպագրությունը և այնուհետև, մինչև XX դարը:

Մեր այս աշխատությունը, ինչպես կտեսնի ընթերցողը, նման չէ հայ տպագրությանը նվիրած ուրիշ պատմությունների: Այդ պատմությունները կամ սոսկ տպարանների ժամանակագրական թվարկումներ են (գուցե և արժեքավոր իրենց տեղում), և կամ ծանրաբեռնված են հարակից քաղաքական-հասարակական դեպքերի և դեմքերի այնպիսի ճոխ տեղեկություններով (Լեո), որ բուն նյութը, *տպագրությունը*, որպես այդպիսին, դարձել է այնտեղ երկրորդական, աննշան: Դուք, օրինակի համար, չեք գտնի այդ աշխատությունների մեջ ոչ մի խոսք հայ գրքի տպագրության տեխնիկայի, նրա գեղարվեստական ձևավորման, փայտագիր և վիմագիր նկարների արվեստի, թղթի, շապիկների և կազմերի հատկության և տեսակների մասին: Չեք տեսնի այնտեղ հայկական ձուլարանների և մեր տպագրական տառերի (շրիֆտ) աստիճանական զարգացման պատկերը. վերջապես պակասում է այն բոլորը, ինչ որ իսկապես վերաբերում է տպագրական արվեստին, պոլիգրաֆիային: Մենք, որքան որ կների մեր գրքի

ծավալը, խոսելով այս կամ այն ժամանակում, այս կամ այն երկրում գոյություն ունեցած հայկական տպարանների մասին, խոսում ենք և այդ տպարաններից դուրս եկած գրքերի տեխնիկական որակի մասին, դարասկզբներում կամ շատ անհրաժեշտ դեպքերում միայն տալով ամփոփ նկարագիրը քաղաքական կամ հասարակական այն միջավայրի, որտեղ ծնունդ է առել ու զարգացել հայկական տպարանը:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ԳՐՔԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՌՅԱՍԱՐԱԿ

Գիրքն այն ձեով, ինչպես որ կա մեր օրերում, այսինքն՝ որևէ տեքստ պարունակող թերթեր, ծալված և ծալքի կողմերից միմյանց կապված ու ամփոփված մի շապկի կամ կազմի մեջ՝ սկիզբ է առել առաջին դարում: Հռոմայեցի բանաստեղծ Վալերիոս Մարցիալես (42-102 թ.) որպես նորություն է հիշում իր օրերում երևացող այդպիսի «ձեռագիր թերթերի միմյանց կարված քառանկյունի» գրքի մասին: Ահա այդ ձևի գիրքը հետզհետե ետ մղելով հին ժամանակներում գոյություն ունեցած ոլորած թերթերի գրականությունը, 5-րդ դարից արդեն մտնում է ընդհանուր գործածության մեջ:

Հայերեն *գիրք* բառը, որ *գիր* բառի հոգնակի ձևն է, ունի հոմանիշ և *մատյան* բառը, որից և *մատենադարան*, *մատենագիր* և այլն:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ ՆԱԽՔԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 5-16-ՐԴ ԴԱՐԵՐ

Հայերեն ձեռագիրները.— Ձեռագիր գրքերի տեխնիկան.— Գրչության արվեստը.— Գրչության տեսակները.— Գրչի դժվարությունները.— Ձեռագիր գրքի նկարազարդումը.— Մանրանկարչություն.— Գրքի նկարազարդման տեխնիկան.— Գրքի կազմը.— Հիշատակարանները.— Գրքի ձևավորումը և տեխնիկական որակը.— Գեղարվեստական բարձրորակ գործեր:

այսնի է, որ հայ գրերի գյուտը, հայերեն այբուբենի գործածության սկիզբը պատկանում է 5-րդ դարին» սակայն ոչ 5-րդ դարից և ոչ իսկ հետևյալ երեք դարերից մեր օրերը չի հասել և ոչ մի ձեռագիր. առաջին ձեռագիր գիրքը, որ հասել է մեզ հաստատուն թվագրությամբ, դա համարվում է, այսպես կոչված, «Լազարյան ճեմարանի ավետարանը», որ գրված է 9-րդ դարում, 887 թվին, Վանանդ գավառում, ոմն Սահակ Վանանդեցու ձեռքով: Այդ ձեռագիրը գրված է կրկած, դեղնավուն մագաղաթի վրա մեսրոպյան երկաթագրերով, և Լազարյան ճեմարանին է ընծայաբերել գրքի վերջին ստացող թեոդոսիացի վաճառական Խաջուկյանը 1847 թվին:

Գիրքն ունի 28X28 սմ մեծություն, բաղկացած է 229 թերթից կամ 458 երկայուն էջերից, յուրաքանչյուր էջում ունենալով $20+20 = 40$ տող: Վերջում ունի այսպիսի հիշատակարան.

«Գրեցաւ սուրբ և կենսաբեր աւետարանս այս ՅԼԶ թուականութեան հայոց ի հայրապետութեանն Գեվորգայ Յայոց կաթողիկոսի և յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի և ի տէրութեանն Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ Վանանդեցի որդի Վարդա Վանանդեցւոյ որում կրկին Մլեհ կոչէին»:¹

1900-ական թվականներին «Բազմավեպ»-ի, «Հանդես անսորեայ»-ի և «Բիւրակն»-ի մեջ թեր և դեմ հողվածներ լույս տեսան Երուսաղեմի հայոց վանքի մատենադարանում երևան եկած մի ձեռագիր ավետարանի մասին, գրված Օծ քաղաքում 602 թվին: Տպագրվեց նույնիսկ այդ ձեռագրի հիշատակարանը, որ է «Գրեցաւ յԱւծի, յաւուրս Մուշեղի, Գրիգոր Իրեցէ յամի Տեառն ՈԲ»:²

Եթե, բացի Լազարյան ճեմարանի ավետարանից, մեր օրերը հասած այլ հնագույն ձեռագիրների թվականները վիճելի են, ապա անվիճելի են 10-րդ դարից մեզ հասած ձեռագիրները, որոնցից բավական ստվար թվով կան Էջմիածնի, Երուսաղեմի, Վենետիկի ս. Ղազարի գրադարաններում: Միջնադարում ինչպես ուրիշ ազգերի մեջ, այնպես էլ հայ բնաշխարհում մտավոր կուլտուրայի օջախներ են հանդիսացել վանքերը: Այն տեղերում էին կենտրոնացած գրական դպրոցները, բանաստեղծությունն ու երաժշտությունը, զրչության արվեստն ու. նկարչությունը: Խոշոր տաղանդով օժտված կրոնավորներ վանական պարիսպների մեջ, իրենց խցիկներում պարփակված, ստեղծագործում էին, կերտում կամ ընդօրինակում, նկարում և ծաղկում իրենց ժամանակի գրականությունն ու գիտությունը: Գրեթե անմասն և անհաղորդ երկրի քաղաքական անցուդարձին, արտաքին ուժերի ներխուժմանն ու ավերումներին, ժողովրդական-աշխատավորական զանգվածների կրած տառապանքներին,

¹ Լազարյան ճեմարանի վերատեսչության ձեռներեցությամբ և իշխ. Սիմ. Աբամելիք-Լազարյանի նյութական օժանդակությամբ, Մոսկվայում, 1899 թ. լույս է տեսել այդ հազվագյուտ ձեռագրի լուսատիպ փառավոր հրատարակությունը, իսկականի 2/3-ի (18X24) բնանահատությամբ, հնագրական և այլ տեսակետներով, դյուրություն ընձեռելու հայ և օտար բանասիրության: Հրատարակությունն ունի առաջաբան հայերեն, ռուսերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով և տեքստի համեմատական ուսումնասիրություն պրոֆ. Գր. Խալաթյանի: Բնագիրը՝ Ասիակ Վանանդեցու գործը, ներկայումս գտնվում է Երևանում՝ Պետական Մատենադարանում:

² Գարեգին արքեպ, Հովսեփյանը երկու ձեռագիր՝ Հակաճառություն Տիմոթեոս Կուզի (Էջմիածնում) և N 2555 ավետարանը Երուսաղեմում, համարում է 8-9-րդ դարերի գործ: («Քարտեզ հայ հնագրութեան», էջ 188):

այդ մարդիկ, տարված իրենց «աստվածահաճո» աշխատանքներով, անդադրում և անձանձրույթ, դարերով շարունակել են շարականներ ու հոգևոր երգեր, ավետարաններ, սաղմոսներ ու տաղարաններ գրելու, նկարազարդելու համառ, աշխատանքը՝ իրենց և իրենց մերձավորների «հոգու փրկության» համար: Տաթև, Գլածոր, Հաղպատ--Սանահին, Տարոնի Առաքելոց, Վան, Հիզան և Աղթամար՝ Արևելյան Հայաստանում և Կարմիր Վանք, Սկեռա, Դրազարկ և. Ալներ՝ Արևմտյան Հայաստանում (Կիլիկիա) - ահա այն կուլտուրական գլխավոր օջախները, ուր կենտրոնացած էին մեր միջնադարի փիլիսոփաները, աստվածաբանները և գրում էին իրենց հոգևոր ճառերն ու դավանաբանական տրակտատները: Այդ տեղերումն էին նաև գրական դպրոցները, երաժշտանոցներն ու նկարչական արվեստանոցները: «Ամհաս գրիչներ», «գերազանց ծաղկողներ» ու «ոսկողներ» այդ տեղերի վանքերումն էր, որ գրում ու թարգմանում էին, նկարազարդում և կազմում մեր միջնադարյան գրքերը: Պատմական Հայաստանի քաղաքական անկումից հետո սկսվել էր մասսայական արտագաղթ դեպի հեռավոր հորիզոններ, առաջացել էին այսպես կոչված «հայկական գաղութներ», որոնք նույնպես ունեին իրենց մտավոր կենտրոնները: Սակայն թե՛ բնաշխարհում և թե՛ գաղութներում, եթե չէին պակասել հայ գրքի ձեռագիր ընդօրինակությունները, շատ զգալի չափով իջել էր նրանց գեղարվեստական որակը: Գրչության արվեստը, մանրանկարչությունը, դարձրել էին արհեստ, կազմակերպվել էին արտագորողների, ծաղկողների արտելներ, որոնք հաճախ շտապ և անշնորհք կերպով ընդօրինակում էին հին վարպետներից մնացած գործերը և վաճառքի հանում: Եվ այսպես շարունակվում էր մինչև 15-16-րդ դարերը: Տպագրության գյուտը գալիս է մեծ հարված հասցնելու գրչության արվեստին և գրքերի միմյանցից ընդօրինակման: Սակայն այդ հարվածը, որքան և ուժեղ, միանգամից մահացու չի հանդիսանում, որովհետև տպագրված գրքին անվարժ շրջանակներ, հիմն ու ավանդականը համառորեն պաշտպանողներ դեռ շարունակում էին ձեռագիր գրքերի կազմումն ու. տարածումը մինչև 18-րդ դարի վերջերը և ապա միայն իսպառ դադարում, անցնելով պատմության գիրկը:

Մեծ է միջին դարերի ձեռագիր գրքերից մեզ (հասած ժառանգությունը թե՛ քանակի և թե՛ որակի տեսակետից: Երեք

տասնյակ հազարից անցնում է թիվը այն հայերեն մեծ ու փոքր ձեռագիրների, որոնք դարերով հավաքված են հայ գրադարաններում (Էջմիածին, Երուսաղեմ, Վենետիկ, Վիեննա, Երևան և այլն) ու եվրոպական երկրների կենտրոնական գրադարաններում և այսօր գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում: Ձեռագիրների մեջ կան այնպիսի հազվագյուտ և թանկարժեք օրինակներ, որոնք *ունիկումներ* են և ունեն համաշխարհային նշանակություն: Ձեռագիր գրքերն իրենց անբավ նյութերով, իրենց հիշատակարաններով չեն կարող աչքի չառնվել մեր ժամանակի պատմագիտության և բանասիրության կողմից, պատմական Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, կուլտուր-հասարակական խնդիրների ստուգման և լուսաբանման համար, նույնը և մերձարևելյան երկրների և կովկասյան ժողովուրդների անցյալի ուսումնասիրության ժամանակ:

Ձեռագիր գրքի Տեսնիվս

Ձեռագիրների ներքինը, գրական նյութն ու բովանդակությունը, որոնց մասին վերևում մի քանի խոսք ասացինք, պատկանում են այլ բնագավառի. մենք դրանով չէ, որ զբաղվելու ենք մեր այս աշխատության մեջ. այստեղ մեր ծրագրում ունենք գիրքը, որպես այդպիսին, նրա իրական նյութը, տեխնիկան, մագաղաթը կամ թուղթը, զրչության արվեստն ու նկարագարողումը, կազմը և այլ հարակից պարագաներ, որոնց բոլորի համակցությամբ ստացվում էր միջնադարի ամբողջական գիրքը:

ՍԱԳՆՆԱԹ ԵՎ ԹՈՒՂԹ

Ամենից առաջ խոսենք այն նյութի (ատաղձ) մասին, որի վրա հին և միջին դարերում գրում էին ձեռագիրները մինչև, թղթի երևան գալը և լայն չափով տարածվելը: Այդ նյութը կոչվում էր *պերգամենտ*: Նա պատրաստվում էր ոչխարի, այծի և, ավելի հաճախ, հորթի կաշվից, այնպես բարակ և նուրբ, որ նմանվում էր թղթի: Հռոմայեցի պատմիչների վկայությամբ՝ գրչության այդ նյութն իր նախնական ձևով և փաթեթով դեռ հնագույն դարերում գոյություն է ունեցել Իրանում և կոչվել է *դեֆթեր*: Երկրորդ դարում (մեր թվ. ա.) Եգիպտոսում դեռևս գրելիս են եղել *պապիրուս*-ների վրա (համանուն բույսի միջուկից), և Ալեքսանդրյան գրադարանը պապիրուսային գրականությամբ (ոլորում ձևով) համարվել է ժամանակի հռչակավոր

գրադարաններից մեկը: Փոքրասիական կուլտուրական աշխարհն իր պետքերի համար եզրհատուսից էր ստանում պապիրուսի փաթեթներ. և ահա այդ երկրի իշխանությունները, որպեսզի իրենց գրադարանի դեմ նրցություն չստեղծեն, արգելում են երկրից պապիրուսի արտահանությունը: Այն ժամանակ Պերգամոն քաղաքում (փոքրասիական համանուն պետության գլխավոր քաղաքը) իրանական դեֆթերների նմանությամբ, բայց ավելի ազնիվ տեսակի, թղթանման նյութ են պատրաստում կաշվից՝ օգտագործելու գրչության համար: Մրցության մեջ պերգամենտը հաղթում է պապիրուսին: Թեև պերգամենտն ավելի թանգ էր նստում քան պապիրուսը, բայց նա ուներ այն հարմարությունը, որ անհամեմատ ավելի դիմացկուն էր և, երկրորդ, գրվում էր նրա երկու երեսի վրա և, վերջապես, նա կարող էր ծալվել ու գիրք դառնալ, մինչդեռ պապիրուսը չունէր այդ հատկությունը: Այսպիսով՝ Պերգամոն քաղաքից նոր ծնունդ առած այդ նյութը կոչվում է *պերգամենտ*, որը հետագայում այդ անունով էլ հայտնի է դառնում արևմտյան բոլոր ազգերի մեջ: Հայոց մեջ պերգամենտի տեղ գործ է ածվում մագաղաթ բառը, որը սեմական ծագում ունի և փոխ է առնված արաբերենից (Աճառյան, Արմատ. Բառ., հատ. Գ., էջ 706): Հայաստանում մագաղաթ պատրաստում էին հատուկ մագաղաթագործները (ինչպես որ պատրաստում էին թմբուկի երեսներ), մագաղաթ ստացվում էր նաև դրսից. այդ մասին կան պատմական տեղեկություններ: Տարոնի Առաքելոց վանքի երկհատոր Մեծ Տոնականը (Երևանի Կերպարվեստի թանգարան), որ գրված է 1203 թվին, ունի մի հիշատակարան, ուր ասված է, որ այդ ձեռագրի համար մագաղաթ պատրաստված է տեղում, գործածելով հորթի կաշի: Փոքրադիր գրքերի համար (ավետարան, սաղմոս, աղոթագիրք, տաղարան և այլն) մագաղաթ պատրաստում էին մատղաշ կենդանիներից գառ, ուլ, հորթուկ, որպեսզի ավելի բարակ և նուրբ տեսակի գործ ստացվի, իսկ մեծադիր և ծանր գրքերի համար (տոնական, ճաշոց, աստվածաշունչ և այլն) նախընտրելի էր համարվում ավելի հաստ և դիմացկուն մագաղաթը: Մագաղաթները լինում էին սպիտակ-կաթնագույն, բաց-դեղնագույն և գորշ-դեղնավուն: Գրքեր կան, որոնց մագաղաթն ավելի կոկված է և թեթև փայլ տրված:

Թղթի հրապարակ գալով (12-րդ դար. հատուկ պատրաստված բամբակյա թուղթն ավելի վաղ՝ 10-րդ դ.) մագաղաթի գործածությունը բուրոսովին չի վերանում. ընտիր ձեռագիրների,

մանավանդ մանրանկարներ ունեցող գրքերի համար գերադասությունը տրվում է մագաղաթին. հայ գրչագիրների մեջ մագաղաթ գրքեր հանդիպում են մինչև 15-16-րդ դարերը, նույնիսկ տպագրության գյուտից հետո: Դրա հանդեպ թղթի ամենավաղ գործածության նմուշներ ունենք Հայաստանում: Պետական Մատենադարանի N 2679 ձեռագիր «Ժողովածուն» գրված է թղթի վրա երկաթագրախառն բոլորագրով 971 թվին, այն ժամանակ, երբ թղթի գործածությունը դեռ շատ չէր տարածված արևմտյան ազգերի մեջ:

ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

Մագաղաթի նախապատրաստումը: Ձեռագիր գրողը կամ ընդօրինակողը, հին բառով ասենք՝ գաղափարողը, որ ընդհանրապես կոչվում էր *գրիչ* կամ *գծող*, մագաղաթագործից իրեն պետք եղած քանակությամբ մագաղաթ ստանալով, նախ կտրատում էր հավասար մասերի՝ ծրագրված գրքի երկու թերթի (4 երեսի) մեծությամբ և նշանակում էջերի լուսանցքները, ճշտությամբ որոշելով բուն գրության (տեքստի) բռնելիք տեղը. ապա այդ էջերը տողում էր այսպես.- վերցնում էր մի քառնկյուն և հարթ տախտակ՝ իր գրելիք էջերի մեծությամբ: Այդ տախտակի երկարությամբ աջ ու ձախ կողմերում ծակոտում էր տողերի միմյանցից ունենալիք հեռավորությամբ, ապա այդ ծակոտիներից անց էր կացնում աղիքի լարեր և ամուր կապում: *Տողաշարը* պատրաստ լինելուց հետո վերցնում էր մագաղաթի թերթերը, քիչ թրջում, ապա նախ մի, հետո մյուս երեսը սեղմում տողաշարին, որով մագաղաթի էջերի վրա ստացվում էին թույլ փոսացած տողեր: Այդպիսի տողերով նշում էին նաև լուսանցքների սահմանը: Կան ձեռագիրներ, որ գրված են առանց տողելու:

Գրիչ և մելան: Գրիչը պատրաստում էր ինքը ձեռագիր գրողը սագի թևերի փետուրներից, զմելիով փետուրի ծայրին տալով մոտավորապես այն ձևը, ինչ որ ունեն մեր այժմյան պողպատի գրչածայրերը: Այդպես էր ընդունված հին և միջին դարերում բոլոր կուլտուրական երկրներում: Իրանում գրիչ պատրաստում էին նաև բարակ եղեգնից: Մելանը կամ թանաքը (սև) պատրաստում էին ընկույզի թարմ կեղևներից, ծեծելով և քամելով նրանց հյութը: Ավելի ընտիր թանաք էին ստանում գխտոր կոչվող ընկուզանման բույսից և կամ կակաչ ծաղկից:

Գրելու եղանակը: Երբ մագաղաթը կամ թուղթը ինչպես և

մելանն ու գրիչը պատրաստ էին արդեն, գրողը նստում էր լույսի առաջ, կամ գիշերները՝ ձիթե կանթեղի տակ, մագաղաթը (կամ թուղթը) դնում էր մինչև իր կուրծքը առաստաղից պարանով կախ արած գրակալի վրա ու այնպես գրում: Գրակալը կազմված էր լինում երկու քառանկյուն տախտակներից, երկարության կողմերով միմյանց կպած մոտ 100 աստիճանի բթանկյունով, այսպես՝ V: Գրության այսպիսի ձևը գրողին տալիս էր այն համ արությանը, որ նա գրակալը կարողանալով ամեն ուղղությամբ ազատ շարժել իր մագաղաթին կամ թղթին էլ տալիս է այն դիրքն ու թեքությունը, ինչ որ գրչության այս կամ այն ձևի համար իրեն կարևոր էր:

ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՎԿՆԵՐԸ

Եթե մագաղաթի վրա հայերեն ամենահին գիրքը, ինչպես ասացինք վերևում հասել է մեզ միայն 9-րդ դարից, ապա նույնպես անվիճելիորեն մենք ունենք վիմական արձանագրությունների մեջ, 7-րդ դարի գրություն (Սրեն, Թալին, Անի, Յռիփսիմե, Մաստարա և այլն): Մեր գրության հնագույն այս ձևը, մինչև ձեռագրերին հասնելը և այնուհետև, կոչվում է բուն *մեսրոպյան երկաթագիր*: Այս գրերը գլխագիր էին, գրվում էին ուղղահայաց, սակավ դեպքերում նաև քիչ շեղ դեպի աջ: Կա բոլորածև երկաթագիր, որի մեջ տառերի գլուխները և հիմքերը կլորածև են և տարբերվում են անկյունավոր վերջավորություններ ունեցող երկաթագրից:¹ Գրչության այս ձևի գործածությունը տևում է մինչև 12-րդ դարը: Սրան զուգընթաց 10-11-րդ դարերի ձեռագրերի մեջ մենք հանդիպում ենք փոքր մեսրոպյան և 12-13-րդ դարերում միջին մեսրոպյան երկաթագրերի գործածության: Սակայն 12-րդ դարից նկատվում են գրություններ՝ այսպես կոչված անցման շրջանի երկաթագրերով, որովհետև հետևյալ դարից գրքերի մեջ հանդես է գալիս կամ, ավելի ճիշտ, քաղաքացիականության իրավունք է ստանում գրության այն տեսակը, որ կոչվում է *բուլղոցագիր*: Մենք այն կարծիքին չենք, որ բուլղոցգիրը միանգամից ստեղծվեց այդ դարում. դա գրության մի

¹ Մենք չենք պատահել կամ չենք հիշում, թե մեր բանասիրության մեջ ինչպիսի բացատրություն է տրված *երկաթագիր* բառի ծագմանը: Մենք այսպես ենք կարծում, որ սկզբում, երբ նույն այդ տեսակ տառերը վիմագիր արձանագրությունների մեջ փորագրում էին երկաթե բրիչով, երկաթագիր բառն էլ ծագել է այն ժամանակները, ապա անցել ձեռագրերի շրջանը:

ձև էր, որ գոյություն է ունեցել դարեր առաջ ընթացիկ մանր գրագրությունների մեջ (ինչպես ժողովրդական խոսակցական լեզուն գրաբարի հանդեպ) և անհարմար է նկատվել բազմացնել «սուրբ» գրքերի էջերում: Ապացույց կարող է ծառայել այն, որ ձեռագիր գրողը, գրիչը, իր ամբողջական գործը գրելով մեսրոպյան երկաթագրերով, հաճախ վերջում իր հիշատակարանը գրել է պարզ, բոլորգիր գրությամբ. և այդ դեռ 9-րդ դարում: Նույն երևույթը նկատելի է և վիճական արձանագրությունների մեջ: Երկաթագիր գրությունը ահագին տեղ էր գրավում գրքի էջերի վրա, շատ անգամ մի մեծ բառ հագիվ մի տողում տեղավորվելով: Բացի այդ, միայն երկու տողի մեջ գրվող իր ժապավենածն գրությամբ դժվարացնում էր ընթեռնումը: Բոլորգիրը, որ նման է մեր այժմյան առօրյա կյանքում գործածվող գրության, կամ հենց ինքը այդ գրությունն է, գալիս էր վերացնելու այդ թերությունները: Բոլորգրի վերջնական հանդես գալը և գրքերի միջից ամբողջական երկաթագիր գրության ետմղումը մի խոշոր հաղթանակ էր, հաղթանակ աշխարհիկ գրության ձևի: Պատահական չէ, որ նույն այդ դարերում մեր գրականության մեջ էլ հանդես էին եկել տաղերգու և առակախոս բանաստեղծներ իրենց աշխարհիկ տաղերով և առակներով: Բայց եթե մեսրոպյան երկաթագրերը գրքերի ամբողջական տեքստը գրելու համար այլևս դիտվում են անհարմար, նրանք, որպես գեղեցիկ և ոճավոր տառեր, երկար ժամանակ մնում են որպես գլխագիր՝ վերնագրերի և սկզբնատառերի համար: Այդ տառերը գործադրության մեջ են մնում ոչ միայն բոլորգրի տիրապետության շրջանում, մինչև 16-րդ դարը, այլև, քիչ փոփոխված, հետագա դարերում, մինչև մեր օրերը: Երբ 16-րդ դարում բոլորգրից կազմվում կամ հորինվում են մեր տպագրական տառերը, գրչագիր գրքերի մեջ ընդունելություն են գտնում ուրիշ երկու տեսակի գրության ձևեր՝ ավելի հասարակը, ավելի ձեռագրայինը, որոնց գոյությունը հայտնի էր ավելի վաղ դարերում, դրանք են՝ *նոտրագիրը* և *շղագիրը*: Սրանք էլ հետագայում անցնում են մեր տպագրական տառերի շարանի մեջ և գործածվում որպես *կուրսիվ*: Ահա, ուրեմն, հայ գրերի այն կերպերը կամ տեսակները, որոնցով գրված են մեր ձեռագիր գրքերը հին դարերից մինչև 18-րդ դարի վերջերը:

**ԳՏՆՎՈՒՄ Է
ԽՄԲԱԳՐՄԱՆ ԸՆԹԱՔՈՒՄ**